

معاون پژوهش مدرسه علمیه امام صادق ع

محمد باقری صدر

مفهوم شناسی توبه^۱

محمد باقری صدر^۲

چکیده

یکی از موضوعات اخلاقی پر بسامد در منظومه معارف اسلامی، توبه است. هدف پژوهش حاضر آن است که این موضوع اخلاقی را مفهوم‌شناسایی کند؛ تا از این رهگذر بتوان تفسیر دقیق تری از آیات و روایات، و نیز سبک زندگی مورد نظر اسلام برای مسلمانان ارائه نمود. یافته‌های پژوهش حاضر آن است که توبه گام بعد از استغفار است و ترکیبی است از پشیمانی از انجام گناه، به همراه بازگشت از انجام فعل قبیح و تدارک آنچه از بین رفته است در حالی که تائب قصد کرده به هیچ وجه آن عمل را تکرار نکند. این مفهوم گرچه در پژوهش‌های بسیار مورد تدقیق نظر دانشیان علوم قرار گرفته، اما پژوهشی که به مفهوم شناسی توبه، آن هم به صورت کارا و دارای متد علمی - که از آن به مفهوم شناسی مفاهیم دینی یاد می‌شود - پرداخته باشد، طبق فحوص نگارنده تا کنون یافت نشده است. روش گردآوری اطلاعات در نوشته حاضر، کتابخانه‌ای و روش نگارش آن، توصیفی - تحلیلی می‌باشد.

کلید واژگان: توبه، استغفار، مفهوم شناسی توبه، مفهوم توبه، معنی توبه

^۱ . ان . به قبلا در مج . دیث و ا . یشه، دوره . . شماره . چاپ شده و در پایگاه استنادی سول . ل . کا نما . ه سا . . ه است .
^۲ . طلبه سطح سه حوزه علمیه قم و دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث Bagherisadr@gmail.com

مقدمه

یکی از مفاهیم پر بسامد در ادبیات دینی اسلام، مفهوم توبه است که بر بازگشت بنده به سوی خداوند، یا به طور خاص درباره بازگشت او از گناهان دلالت می کند (ابراهیم، ۱۳۹۰: توبه). از جمله مفاهیم مرتبط با این مفهوم در ادبیات دینی - اخلاقی اسلام، مفاهیم ایمان، تقوا، صبر و توکل است. در قرآن کریم واژه توبه هفت مرتبه تکرار شده و فعل امر آن نیز هفت مرتبه به کار رفته است. همچنین واژگان توبه و مشتقات آن ۸۷ مرتبه در کل قرآن به کار رفته که در ۲۵ سوره مکی و مدنی (کیانی فرید، ۱۳۸۹: توبه) و به صورت تقریباً مساوی توزیع شده اند (واعظ زاده خراسانی، ۱۳۸۷: التوب). توبه که از ریشه «توب» و به معنی رجوع و بازگشت است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۳۵۷/۱)؛ از سوی بنده به معنای پشیمانی و بازگشت از خطا است، و از جانب خداوند به معنای پذیرفتن توبه بنده است (ابن منظور، ۱۴۰۵: ۶۱/۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۰۰/۱). توضیح آنکه این اصطلاح هرگاه با حرف جر «الی» بیاید، مربوط به توبه کردن بنده در درگاه الهی است (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۶: ۷۰/۹)، ولی هر زمان که با حرف جر «علی» به کار رود، به معنای توفیق دادن به بنده برای جبران خطای خویش و یا پذیرفتن توبه او از سوی خداوند است (احمد پور، ۱۳۹۰: توبه). البته توبه نام نهمین سوره از سوره های قرآن نیز هست و پُر واضح است که معنای اول مبنای بحث این پژوهش است. توبه با واژه های استغفار، انابه و اوبه نزدیکی معنایی دارد، گرچه بین آنها

تفاوت هایی هم دیده می شود. راغب اصفهانی می نویسد: توبه و به عبارت دیگر توب، به معنای ترک گناه به زیباترین وجه ممکن بوده و رساترین حالت عذرخواهی می باشد. چرا که عذرخواهی سه گونه است: اول آنکه شخص معتر بگوید من اصلاً فلان کار را نکرده ام. دوم آنکه بگوید من آن کار را کرده ام ولی منظورم چیز دیگری بوده است. و سوم آنکه بگوید من آن کار را کرده ام و بد کرده ام و دیگر تکرار نخواهم کرد. قسم سوم همان توبه است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: التوبه).

درباره مفاهیم نزدیک به این مفهوم نیز باید گفت «اوبه» به معنای مطلق بازگشت است (ابن فارس، ۱۴۰۴: اوب؛ فیومی، ۱۳۱۳: اوب)، اما «انابه» بازگشت از فطرت و روحانیت به سوی خداست، از این روی مرتبه بالاتر توبه می باشد. بازگشتی که مکرر انجام می گیرد. حادثه را نیز از این جهت نائبه می گویند که پی در پی اتفاق می افتد و همین طور زنبور عسل را نوب می گویند، چرا که پی در پی به کندویش باز می گردد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: التوبه). استغفار طلب از بین بردن بدی‌ها از محضر خداوند است (نراقی، ۱۳۷۳: ۵۲/۳-۵۳)، ولی توبه تلاش خود فرد برای رسیدن به این هدف است (احمد پور، ۱۳۹۰: توبه). توبه اخص از ندامت است (عسکری، ۱۴۰۰: توبه)، به علاوه گوهر معنایی توبه در زبان عربی و زبان های سامی، صرف بازگشت است (رفیعی، ۱۳۷۵: توبه).

دقت در پراکندگی واژه توبه در قرآن نشان می دهد در برخی آیات قرآن، توبه به معنی بخشیده شدن گناهان انسان ها بیان گردیده است (بقره: ۲۷؛ مائده: ۷۴؛ هود: ۳ و ۵۲ و ۶۱ و ۹۰؛ غافر: ۳). در آیه ای مردم به انجام توبه نصوح (تحریم: ۸)، که به معنای توبه خالص و با دوام است (طبری، ۱۴۱۲: ۱۶۸/۲۸؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۴۳۲/۲؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: نصح؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۳-۶۲/۱۰؛ قرطبی: ۱۳۴۶: ۱۹۷/۱۸ و ۲۲۷/۸)، توصیه شده اند. همچنین توبه در برخی از آیات قرآن زمینه ساز رستگاری انسان دانسته شده است (نور: ۳۱). همچنین گاهی اوقات به عنوان حالت مقابل عذاب الهی (آل عمران: ۱۲۸) بیان شده که شاید منظور برطرف شدن عذاب باشد. در دو آیه قرآن نیز تفاوتی محسوس با گونه های قبلی مشاهده می شود. آنجایی که بدون آنکه از گناهی سخن به میان آمده باشد، خداوند توبه پیامبر و مهاجران و انصار همراه با پیامبر

مفهوم شناسی توبه

را می‌پذیرد (توبه: ۱۱۷). و نیز آن جایی که خداوند آدم را برمی‌گزیند و ابتدا توبه او را می‌پذیرد و بعد از آن او را هدایت می‌نماید (طه: ۱۲۲). همچنین همشینیان واژه توبه در قرآن عفو (بقره: ۱۸۲؛ شوری: ۲۵)، هدایت (طه: ۱۲۲)، اقامه نماز و پرداخت زکات (بقره: ۱۲۸؛ توبه: ۵ و ۱۱۰ و ۱۰۴ و ۱۱۲؛ تحریم: ۵)، ایمان (اعراف: ۱۵۳)، اسلام (احقاف: ۱۵؛ تحریم: ۵)، عمل صالح (مائده: ۳۹)، اخلاص (نساء: ۱۴۶) و پیروی از راه خدا (غافر: ۷) هستند.

به عنوان جمع بندی می‌توان گفت توبه در منظومه آیات قرآن کریم نوعی خاص از روابط بین خداوند و انسان است. رابطه‌ای که بر مبنای اعطای توفیق پاک شدن از جانب خداوند به بندگان خاص او اعطا می‌شود و پذیرش آن نیز از جانب خدا اتفاق می‌افتد (بقره: ۲۲۲). باید دانست پذیرش توبه مخصوص کسانی است که عمل نادرستی را بر اثر نادانی انجام داده و حال پشیمان شده‌اند و فوراً توبه نموده‌اند، البته به شرط آنکه این توبه تا لحظه قبل از مرگ (نساء: ۱۷-۱۸) به تأخیر نیوفتد (ابراهیم، ۱۳۹۰: توبه).

با توجه به توضیحات فوق، باید برای شناسایی مفهوم واژه توبه، به جویشی علمی در منابع دانشی پرداخت. از این روی در گام نخست به واژه پژوهی توبه پرداخته می‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مرحله نخست: واژه پژوهی

بررسی لغوی و اصطلاحی واژه توبه، در این مرحله و در طی دو گام انجام می‌پذیرد.

الف) تعریف لغوی

در این مرحله تعاریف مختلف لغویان از واژه حیا بیان شده، ویژگی های هر تعریف بررسی شده و در نهایت جمع بندی آن ها ارائه خواهد شد.

ویژگی ها	تعریف لغوی	لغت شناس	
کارکرد: حیا و احتشام	تُبْتُ إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً وَمَتَابًا، وَأَنَا أَتُوبُ إِلَى اللَّهِ لِيَتُوبَ عَلَيَّ قَابِلَ التَّوْبِ، أَيْ قَابِلَ التَّوْبَةِ، تَطْرَحُ الْهَاءُ. وَ التَّوْبَةُ: الْإِسْتِحْيَاءُ، يُقَالُ: مَا طَعَامَكَ بِطَعَامِ تَوْبَةٍ، أَيْ لَا يَسْتَحْيِي مِنْهُ وَلَا يَحْتَشِمُ.	فراهیدی (العین، ج ۸، ص ۱۳۸)	۱
موضوع: معاصی اثر: بازگشت به انجام دستورات الهی پشیمانی از زیاده روی در گناه	قلت: أصل تَابَ عاد إلى الله و رجع و أنابَ و تَابَ الله عليه، أي عاد عليه بالمغفرة، و قال جلَّ و عزَّ: وَ تَوَّابُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا [النور: ۳۱] أي عودوا إلى طاعته و أنیبوا و الله التَّوَّابُ يتوب على عبده بفضلِهِ إِذَا تَابَ إِلَيْهِ مِنْ ذَنْبِهِ، وَ اسْتَبْتَبْتُ فَلَنَا أَيْ عَرَضْتُ عَلَيْهِ التَّوْبَةَ مِمَّا اقْتَرَفْتُ، أَيْ الرَّجُوعُ وَ النَّدَمُ عَلَى مَا فَرَطَ مِنْهُ.	ازهری (تهذیب اللغة، ج ۱۴، ص ۲۳۷)	۲
موضوع: معاصی اثر: ندامت و پشیمانی	التَّوْبَةُ: الرَّجُوعُ مِنَ الذَّنْبِ. وَ فِي الْحَدِيثِ: «النَّدَمُ تَوْبَةٌ»	جوهری (الصحاح، ج ۱، ص ۹۱ - ۹۲)	۳
مؤلفه ها: اقرار به گناه همراه با ندامت همراه با قصد ترک گناه	(الفرق) بين التوبة و الاعتذار: أن التائب مقر بالذنب الذي يتوب منه معترف بعدم عذره فيه و المعتذر يذكر أن له فيما أتاه من المكروه عذرا... و (الفرق) بين الندم و التوبة: أن التوبة أخص من الندم... و (الفرق) بين الاستغفار و التوبة: أن الاستغفار طلب المغفرة بالدعاء و التوبة أو غيرهما من الطاعة، و التوبة الندم على الخطيئة مع العزم على ترك المعادة.	عسكري (الفروق في اللغة، ص: ۲۳۰)	۴
اثر: بازگشت از انجام فعل قبیح (یعنی انجام ندادن قبیح)	كلمة واحدة تدلُّ على الرجوع. يقال تَابَ مِنْ ذَنْبِهِ، أَيْ رَجَعَ عَنْهُ	ابن فارس (معجم مقاییس اللغة،	۵

		ج ۱، ص: (۳۵۷)	
موضوع: معاصی دلیل: قباحت معصیت مؤلفه ها: اقرار به قباحت فعل ترک فعل قبیح در عمل پشیمانی از زیاده روی در گناه تدارک آنچه از بین رفته ویژگی خود فعل: بهترین شیوه عذرخواهی	ترک الذنب علی أجمل الوجوه، و هو أبلغ وجوه الاعتذار، فَإِنَّ لاعتذار علی ثلاثة أوجه: إمَّا أن يقول المعتذر: لم أفعل، أو يقول: فعلت لأجل كذا، أو فعلت و أسأت و قد أقلعت، و لا رابع لذلك، و هذا الأخير هو التوبة، و التَّوْبَةُ فی الشرع: ترک الذنب لقبحه و الندم علی ما فرط منه، و العزيمة علی ترک المعاودة، و تدارک ما أمکنه أن يتدارک من الأعمال بالأعمال بالإعادة، فمتی اجتمعت هذه الأربع فقد کملت شرائط التوبة.	راغب اصفهانى (مفردات ألفاظ القرآن، ص: ۱۶۹)	۶
موضوع: معاصی اثر: بازگشت از انجام فعل قبیح (یعنی انجام ندادن قبیح)	تابَ إلى الله تَوْبًا، و تَوْبَةً، و مَتَابًا: أَنَابَ و رَجَعَ عَنِ الْمَعْصِيَةِ إِلَى الطَّاعَةِ.	ابن سیده (المحكم و المحيط الأعظم، ج ۹، ص: ۵۴۱)	۷
موضوع: معاصی اثر: ندامت و پشیمانی بازگشت از انجام فعل قبیح (یعنی انجام ندادن قبیح)	و أصلُ التوبةِ فی اللغةِ النَّدَمُ فاللَّهُ التائبُ علی عبدهِ يَقْبَلُ نَدَمَهُ و العبدُ تائبٌ الی اللهِ یَنْدَمُ علی مَعْصِيَتِهِ و التوبةُ رجوعٌ عما سلف بالندمِ علیه و التائبُ صفةٌ مدح	ابن سیده (المخصص، ج ۱۳، ص: ۹۵)	۸
موضوع: معاصی اثر: ندامت و پشیمانی	التَّوْبَةُ: الرَّجُوعُ مِنَ الذَّنْبِ. و فی الحديث: النَّدَمُ تَوْبَةٌ... و تابَ اللهُ علیه: وَفَّقَهُ لَهَا	ابن منظور (لسان العرب، ج ۱، ص: ۲۳۳)	۹
موضوع: معاصی اثر: جدایی از فعل قبیح نتیجه: غفران الهی	تَابَ: مِنَ ذَنْبِهِ (يَتُوبُ) (تَوْبًا وَ تَوْبَةً وَ مَتَابًا) أَقْلَعَ و (تَابَ) اللهُ عَلَيْهِ غَفَرَ لَهُ و أَنْقَذَهُ مِنَ الْمَعَاصِي.	فیومی (المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، ص: ۷۸)	۱۰

موضوع: معاصی اثر: بازگشت از انجام فعل قبیح (یعنی انجام ندادن قبیح)	تابَ إلى الله تَوْباً و تَوْبَةً و مَتَاباً و تَابَهُ و تَتَوْبَةً: رَجَعَ عن المَعْصِيَةِ	۱۱ فیروزآبادی (القاموس المحیط، ج ۱، ص: ۵۲)
موضوع: معاصی اثر: بازگشت از انجام فعل قبیح (یعنی انجام ندادن قبیح) ندامت و پشیمانی رحمت و غفران الهی	أنَّ الأصل الواحد فی هذه المادَّة: هو الرجوع من الذنب و الندم علیه. و هذا المعنى إذا انتسب الى العبد... و یلازم هذا المعنى الرحمة و العطفة و المغفرة.	۱۲ مصطفوی (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱، ص: ۴۳۱)

جدول شماره ۱ (ویژگی شناسی تعریف های لغوی)

جمع بندی: در تعاریف لغویان چند نکته مهم وجود دارد: حیا و احتشام، معاصی، بازگشت از انجام فعل قبیح به انجام دستورات الهی، ندامت و پشیمانی از زیاده روی در گناه، اقرار به انجام فعل قبیح، به همراه ندامت و قصد ترک گناه، تدارک آنچه از بین رفته و اینکه توبه بهترین شیوه عذرخواهی است. هر کدام از این نکات به بعد خاصی از توبه مربوط اند و در جمع بندی نهایی دیدگاه لغویان تاثیر گذارند. باید گفت توبه از منظر لغویان بهترین روش عذرخواهی است و آن بعد از انجام فعل قبیح و خصوصاً معاصی از سوی بندگان خداست، بدین صورت که فرد بخاطر حیاء از حشمت خداوند، ابتدا از زیاده روی خود در گناهان، نادم و پشیمان می شود و سپس برای بخشیده شدن آن، به گناه خود اقرار کرده، آنچه را از بین رفته را تدارک می کند. او با این کار به سوی خدا باز می گردد و به انجام دستورات الهی دست می یازد.

ب) تعریف اصطلاحی

با شناخت مفهوم توبه از منظر لغت، نوبت به شناسایی تعریف اصطلاحی آن می‌رسد. اصطلاحی که در آثار دانشمندان اسلامی تبیین شده و پیشینه خوبی در اختیار جویشگران معارف دینی قرار می‌دهد. بررسی آثار دانشیان مسلمان، غیر از دلیل پیش گفته بدان علت است که اساسا در برخی از مکاتب اخلاقی غربی، مفهوم شرم، حیا و توبه حالتی انفعالی، مذموم و ناشی از ضعف انسان شناخته می‌شود که به طور کلی به نکوهش آن می‌پردازند و به افراد توصیه می‌کنند آن‌ها را از درون خود زایل سازند. برخی از روان‌شناسان غربی با نگرش منفی بر احساس شرم می‌نگارند: «احساس شرم و گناه به علت جلب توجه و در برابر دید و مورد انتقاد دیگران قرار گرفتن است. احساسی است که تجربه آن بر این پایه قرار گرفته است که خویشتن را در هر موردی، بی‌ارزش و نالایق جلوه دهیم.» (میدلتون مز، ۱۳۷۳: ۲۸) طبیعی است که بررسی نظر این گونه مکاتب اخلاقی، مورد نظر نوشته حاضر نیست. دانشیان مسلمان تعاریف مختلفی از توبه داشته‌اند که در جدول ذیل قابل ملاحظه است:

صاحب تعریف	متن تعریف	ویژگی تعریف
۱ جرجانی (التعريفات، ص ۲۲)	الرجوع عن الأفعال المذمومة إلى الممدوحة. و التوبة على ثلاثة معان: أولها: الندم. وثانيها: العزم على ترك العود إلى ما نهى الله عنه. وثالثها: السعي في أداء المظالم.	موضوع: رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه مؤلفه‌ها: پشیمانی، ترک گناه، رد مظالم
۲ فیض کاشانی (المحجّة البيضاء، ج ۷، ص ۵)	اعلم أنّ التوبة عبارة عن معنى ينتظم و يلتئم من ثلاثة أمور مرتبة: علم و حال و فعل، أمّا العلم فهو معرفة عظم ضرر الذنوب... والثاني الندم و التألم للقلب	متعلق توبه: گناهان مؤلفه‌ها: علم به ضرر فعل گناه، پشیمانی از

	بسبب فوات المحبوب ... والثالث الإرادة و القصد إلى فعل.		انجام گناه و اراده و قصد ترک آن
۳	الندم على معصية من حيث هي معصية، مع عزم أن لا يعود إليها إذا قدر عليها.	تهانوی (کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم، ج ۱، ص ۵۲۴ - ۵۲۶)	متعلق توبه: گناهان مؤلفه ها: پشیمانی از معصیت، قصد عدم تکرار موضوع: شخص قادر بر انجام گناه
۴	التوبة تدلّ على الرجوع و ترك الذنب على أجمل الوجوه وهو أبلغ وجوه الاعتذار	جمعی از پژوهشگران (نضرة النعيم في مكارم أخلاق الرسول الكريم، ج ۴، ص ۱۲۶۹)	متعلق توبه: گناهان موضوع: رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه ویژگی های توبه: بهترین روش عذرخواهی
۵	قال ابن القیم - رحمه الله تعالى - : التوبة هي الرجوع عما يكرهه الله ظاهرا وباطنا إلى ما يحبه ظاهرا وباطنا.	ابن قیّم (به نقل از نضرة النعيم في مكارم أخلاق الرسول الكريم، ج ۴، ص ۱۲۷۳)	موضوع: رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه
۶	التوبة واجبة من كل ذنب، فإن كانت المعصية بين العبد وبين الله تعالى لا تتعلق بحق آدمي فلها شروط ثلاثة وهي أن يقلع عن المعصية و أن يندم على فعلها و أن يعزم على أن لا يعود إليها أبدا. فإن فقد أحد الثلاثة لم تصح توبته. ويزاد شرط رابع إذا كان الذنب يتعلق	نووی و صاحب ریاض الصالحین (به نقل از نضرة النعيم في مكارم أخلاق الرسول الكريم، ج ۴، ص ۱۲۷۵)	متعلق توبه: گناهان مؤلفه ها: جدا شدن از گناه، ندامت بر انجام گناه، قصد عدم تکرار گناه، جبران حقوق و

		بحق آدمی: أن یبرأ من حقّ صاحبه.	وظایف از بین رفته
۷	مولی مهدی نراقی (جامع السعادات، ج ۳، ص ۵۰) و مولی احمد نراقی (معراج السعاده، ص ۶۷۴)	ضدّ اصرار بر گناه توبه است، و آن بازگشت از گناه گفتار و کردار و اندیشه است. توبه پاک ساختن دل از گناه و بازگشتن از دوری درگاه الهی به نزدیکی است، و به عبارت دیگر: ترک گناهان کنونی و عزم بر ترک آن ها در آینده و تلافی و تدارک تقصیر گذشته است. و همان گونه که اصرار بر گناه و نافرمانی از رذائل دو قوه غضب و شهوت است، بازگشت از آن و ترک آن از فضائل این دو قوه است. توبه بازگشت از گناه است، و آن از نتایج و ثمرات ترس و محبت است. و مجموع علم به زیان گناهان و حجاب بودن آن ها میان او و خدا، و پشیمانی حاصل از آن، و آهنگ ترک معاصی در حال و آینده، و تلافی گذشته است.	به لحاظ ماهیت: بازگشت از گناه متعلق توبه: گناهان جوارحی گناهان جوانحی موضوع: رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه مؤلفه ها: علم به زیان گناه، جدا شدن از گناه، قصد عدم تکرار گناه، جبران حقوق و وظایف از بین رفته منشأ توبه: عقل و محبت

جدول شماره ۲ (ویژگی شناسی تعریف های اصطلاحی)

جمع بندی: هم چنان که مشاهده شد، در تعریف های توبه نکاتی چند وجود دارد. متعلق توبه گناهان انسان شمرده شده و موضوع آن، رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه است. برخی پشیمانی، ترک گناه و جبران حقوق و وظایف از بین رفته را جزء مؤلفه های توبه شمرده اند و برخی علم به ضرر داشتن گناه و نیز اراده و قصد ترک گناه را

نیز بر آن افزوده اند. برخی منشاء توبه را عقل و محبت دانسته اند، و به لحاظ ماهیت آن را ترک گناه و بهترین شیوه عذرخواهی بیان کرده اند. بنابراین می توان نتیجه گرفت توبه از منظر این دسته، فعلی است ناشی شده از عقل و محبت، که بهترین شیوه ترک گناه نیز هست. توبه رجوع از انجام افعال مذمومه به انجام افعال ممدوحه است و این امر، جز با علم به ضرر داشتن گناه و نیز اراده ترک آن در افعال جوانحی؛ و نیز پشیمانی، ترک گناه در عمل و همچنین جبران حقوق و وظایف از بین رفته در افعال جوارحی تحقق نخواهد یافت.

ج) بررسی و مقایسه دو دیدگاه

با نگاهی به جدول ذیل می توان فهمید تعاریف لغت شناسان و اندیشمندان، اشتراکات و افتراقاتی با هم دارند. هر دو تعریف ویژگی مشابه، و مؤلفه های تقریباً یکسانی برای توبه بیان کرده اند. اما هر کدام به بخش هایی هم پرداخته اند که اساساً در تعریف دیگری نیامده است. بدین صورت که لغت شناسان پیرامون کارکرد، اثر و دلیل توبه سخن رانده اند. اما اندیشمندان درباره موضوع، متعلق، ماهیت و منشاء آن صحبت کرده اند.

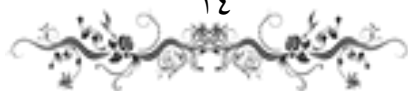
ویژگی	دیدگاه لغت شناسان	دیدگاه اندیشمندان
۱ کارکرد توبه	حیا احتشام گناهان	_____
۲ موضوع توبه	_____	رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه شخص قادر بر انجام گناه
۳ متعلق توبه	_____	گناهان جوارحی گناهان جوانحی
۴ ماهیت توبه	_____	بازگشت از گناه

<p>_____</p> <p>_____</p> <p>علم به مضر بودن گناه</p> <p>پشیمانی از زیاده روی در گناهان</p> <p>قصد ترک گناه</p> <p>ترک فعل قبیح در عمل</p> <p>تدارک آنچه از بین رفته</p>	<p>اقرار به قباحت فعل</p> <p>اقرار به گناه</p> <p>_____</p> <p>پشیمانی از زیاده روی در گناهان</p> <p>قصد ترک گناه</p> <p>ترک فعل قبیح در عمل</p> <p>تدارک آنچه از بین رفته</p>	<p>مؤلفه های توبه</p>	<p>۵</p>
<p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p>	<p>بازگشت به انجام دستورات الهی</p> <p>ندامت و پشیمانی</p> <p>بازگشت از انجام فعل قبیح (یعنی انجام ندادن قبیح)</p> <p>جدایی از فعل قبیح</p> <p>رحمت الهی</p> <p>غفران الهی</p>	<p>اثر توبه</p>	<p>۶</p>
<p>_____</p>	<p>قیح معصیت</p>	<p>دلیل</p>	<p>۷</p>
<p>شیوه بهترین عذرخواهی</p>	<p>بهترین شیوه عذرخواهی</p>	<p>ویژگی توبه</p>	<p>۸</p>
<p>عقل</p> <p>محبت</p>	<p>_____</p> <p>_____</p>	<p>منشاء توبه</p>	<p>۹</p>

جدول شماره ۳ (مقایسه تعریف لغوی و اصطلاحی)

مرحله دوم: مفهوم پژوهی دینی

در این بخش از نوشته به بررسی دیدگاه دین درباره مفهوم توبه پرداخته می شود. چرا که می دانیم دین برای همه، یا حداقل بیشتر موضوعات تعریف خاص خود را دارد. تعریفی که می تواند هماهنگ یا ناهماهنگ با تعاریف لغویان و اندیشمندان باشد. زمانی که متون دینی با دید مفهوم شناسی بررسی می شود، نتایجی چند از آن حاصل می گردد:

۱. وجوب فوری توبه یکی از موضوعاتی است که در هفت آیه از قرآن کریم و روایاتی از اهل بیت (ع) بدان اشاره شده است (مجلسی، ۱۳۶۱: ۱۹۶/۲-۱۹۷؛ نراقی، ۱۳۷۳: ۵۶/۳-۵۷؛ موسوی سبزواری، ۱۴۱۴: ۲۳۵/۲-۲۳۶).
۲. حکم توبه فوق الذکر ویژه گناهان کبیره، و همچنین گناهان صغیره ای است که بر اثر تکرار، اظهار و سبک شمرده شدن، تبدیل به کبیره شده اند (نساء: ۳۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۲/۶؛ همو: ۱۳۶۱: ۲۰۶-۲۰۷؛ سبحانی تبریزی، ۱۳۸۳: ۲۲۳/۸).
۳. انسان تائب باید برای هر گناهی، توبه ای ویژه آن انجام دهد (حلی، ۱۳۸۲: ۵۷۲).
۴. عمل نکردن به توبه فوری، خود گناه مستقلی نیست. زیرا اوامر شرعی مربوط به آن ارشادی است (آلوسی، ۱۴۱۵: ۲۳۶: ۱۵؛ سبحانی تبریزی، ۱۳۸۳: ۲۲۲-۲۲۳).
۵. ضرورت توبه (بقره: ۱۶۰؛ آل عمران: ۹۰؛ نساء: ۱۷؛ انعام: ۵۴ و ۵۹؛ زمر: ۵۳؛ طه: ۸۲؛ انبیاء: ۲۱؛ هود: ۱۱)، شرایط پذیرش توبه (بقره: ۱۵۹-۱۶۰؛ نساء: ۱۷-۱۸) از جمله ایمان و عمل صالح (مریم: ۶۰؛ فرقان: ۷۰؛ احزاب: ۷۳؛ قصص: ۶۵)، چرایی و چگونگی توبه انبیاء (بقره: ۳۷؛ انبیاء: ۸۷؛ اعراف: ۱۴۳؛ نراقی، ۱۳۷۳: ۲۵/۳ و ۶۴؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۷: ۱۸/۷-۲۰)، ماهیت توبه نصوح (تحریم: ۸؛ قرطبی، ۱۳۴۶: ۱۲۹/۱۸-۱۳۰؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۷۷/۱۰-۴۷۸؛ سبحانی تبریزی، ۱۳۸۳: ۲۴۲/۸ و ۲۷) و نیز آثار توبه، از جمله مواردی است که در آیات و روایات متعددی بدان ها اشاره شده است. از جمله آثار توبه که در آیات و روایات ذکر شده می توان به محبوبیت نزد خدا (بقره: ۲۲۲)، بهره مندی از استغفار حاملان عرش (غافر: ۷)، برخورداری از نعمت های بهشتی و عنایات ویژه خدا (بقره: ۲۷۹؛ ق: ۳۵؛ نور: ۴-۵؛ نساء: ۱۶؛ مائده: ۳۳-۳۴)، رهایی از لعنت خدا و

مفهوم شناسی توبه

خلق و برخورداری از هدایت و رحمت الهی (آل عمران: ۸۶-۸۹)، بهشتی شدن (مریم: ۶۰) و تبدیل سیئات به حسنات (فرقان: ۷۰) اشاره کرد.

۶. در قرآن کریم توبه گام بعد از استغفار بیان شده است. بنابراین یکی انگاری این دو مفهوم از منظر قرآن، خطا است؛ چرا که عبارت «اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ» در سه آیه از قرآن کریم تکرار شده است (هود: ۳-۵۲-۹۰).

۷. توبه از منظر روایات اهل بیت (ع) دارای شش مرحله است. پشیمانی از انجام گناه، استغفار زبانی، نیت قلبی برای عدم مراجعه مجدد به این گناه، ترک کردن گناه در حال حاضر و آینده، جبران حق الناس یا حق الله های تضييع شده، و در پایان مرحله نهایی تحقق توبه کامل، آن است که انسان گوشت هایی از بدنش را که از راه حرام بر بدن او روئیده را آب کند. کنایه از آنکه اگر خوردن مال حرام، سبب رشد و نمو او شده، آن ها را از بین ببرد. به علاوه رنج طاعت خدا را به بدنی که لذت معصیت را چشیده، بچشاند (شریف الرضی، ۱۴۱۴: ۵۴۹؛ حرانی، ۱۳۶۳: ۱۹۷).

مرحله سوم: استخراج تعریف

در تعاریف لغویان چند نکته مهم وجود دارد: حیا و احتشام، معاصی، بازگشت از انجام فعل قبیح به انجام دستورات الهی، ندامت و پشیمانی از زیاده روی در گناه، اقرار به انجام فعل قبیح، به همراه ندامت و قصد ترک گناه، تدارک آنچه از بین رفته و اینکه توبه بهترین شیوه عذرخواهی است. هر کدام از این نکات به بعد خاصی از توبه مربوط اند و در جمع بندی نهایی دیدگاه لغویان تاثیر گذارند. باید گفت توبه از منظر لغویان بهترین روش عذرخواهی است و آن بعد از انجام فعل قبیح و خصوصا معاصی از سوی بندگان خداست، بدین صورت که فرد بخاطر حياء از حشمت خداوند، ابتدا از زیاده روی خود در گناهان، نادم و پشیمان می شود و سپس برای بخشیده شدن آن، به گناه خود اقرار کرده، آنچه را از بین رفته را تدارک می کند. او با این کار به سوی خدا باز می گردد و به انجام دستورات الهی دست می یازد.

در تعاریف های اصطلاحی نیز توبه نکاتی چند وجود دارد. متعلق توبه گناهان انسان شمرده شده و موضوع آن، رجوع از افعال مذمومه به ممدوحه است. برخی پشیمانی،

ترک گناه و جبران حقوق و وظایف از بین رفته را جزء مؤلفه های توبه شمرده اند و برخی علم به ضرر داشتن گناه و نیز اراده و قصد ترک گناه را نیز بر آن افزوده اند. برخی منشاء توبه را عقل و محبت دانسته اند، و به لحاظ ماهیت آن را ترک گناه و بهترین شیوه عذرخواهی بیان کرده اند. بنابراین می توان نتیجه گرفت توبه از منظر این دسته، فعلی ناشی شده از عقل و محبت، که بهترین شیوه ترک گناه نیز هست. توبه رجوع از انجام افعال مذمومه به انجام افعال ممدوحه است و این امر، جز با علم به ضرر داشتن گناه و نیز اراده ترک آن در افعال جوانحی؛ و نیز پشیمانی، ترک گناه در عمل و همچنین جبران حقوق و وظایف از بین رفته در افعال جوارحی تحقق نخواهد یافت.

در تعریف های اسلامی نیز نکاتی وجود داشت. در آیات قرآن توبه هم معنی با استغفار نیست، بلکه استغفار طلب بخشش گناهان از خداوند است ولی توبه گام بعد از استغفار، و به معنی بازگشت از گناه است. تائب غیر از بخشیده شدن گناهانش، مورد نعمت و محبت های الهی نیز واقع می شود، تا جایی که گناهانش تبدیل به حسنات می گردد. البته شرط پذیرش توبه ایمان و عمل صالح است. در روایات مراحل برای توبه، و نیز مؤلفه هایی برای توبه کننده واقعی بیان شده است؛ که در سطور بالا گذشت. بنابراین می توان گفت هرچند تعاریف سه گانه تفاوت هایی با هم دارند، اما متضاد نیستند و می توان جمعشان کرد.

ویژگی	دیدگاه شناسان	لغت	دیدگاه اندیشمندان	دیدگاه متون دینی
۱	متعلق توبه	_____	گناهان جوارحی گناهان جوانحی	گناهان جوارحی گناهان جوانحی
۲	ماهیت توبه	_____	بازگشت از گناه	بازگشت از گناه
		_____	_____	ایمان و عمل صالح

<p>اقرار به قباحت فعل اقرار به گناه علم به مضر بودن پشیمانی از زیاده روی در گناهان قصد ترک گناه ترک فعل قبیح در عمل تدارک آنچه از بین رفته</p>	<p>_____</p> <p>_____</p> <p>علم به مضر بودن گناه پشیمانی از زیاده روی در گناهان قصد ترک گناه ترک فعل قبیح در عمل تدارک آنچه از بین رفته</p>	<p>اقرار به قباحت فعل اقرار به گناه پشیمانی از زیاده روی در گناهان قصد ترک گناه ترک فعل قبیح در عمل تدارک آنچه از بین رفته</p>	<p>۳ مؤلفه های توبه</p>	
<p>بازگشت به انجام دستورات الهی ندامت و پشیمانی بازگشت از انجام فعل قبیح جدایی از فعل قبیح رحمت الهی غفران الهی تبدیل سیئات به حسنات</p>	<p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p>	<p>بازگشت به انجام دستورات الهی ندامت و پشیمانی بازگشت از انجام فعل قبیح جدایی از فعل قبیح رحمت الهی غفران الهی</p>	<p>۴ اثر توبه</p>	

جدول شماره ۴ (تجميع تعريف های سه گانه)

از تحلیل و بررسی ها به نظر می رسد توبه ترکیبی است از پشیمانی از انجام گناه، به همراه بازگشت از انجام فعل قبیح و تدارک آنچه از بین رفته است در حالی که قصد کرده به هیچ وجه آن عمل را تکرار نکند. بقیه تعبیرها زیر مجموعه این چهار تعبیر هستند. مانند علم به مضر بودن گناه، علم به قبیح بودن فعل، پشیمانی از زیاده روی در گناهان، تعلق گیری توبه به گناهان جوانحی و جوارحی و اقرار به قباحت فعل انجام شده.

کلیدواژه ها	مؤلفه ها و عناصر	
پشیمانی زیاده روی قبیح/مضر اقرار و علم	پشیمانی از زیاده روی در گناهان اقرار به قباحت فعل علم به قبیح بودن فعل علم به مضر بودن گناه	پشیمانی از انجام گناه
بازگشت	تعلق گیری توبه به گناهان جوارحی و جوانحی	بازگشت از انجام فعل قبیح
جبران	حق الله / حق الناس	تدارک آنچه از بین رفته است
قصد عدم تکرار	ترک گناهان در حال ترک گناه در آینده	قصد کردن عدم تکرار عمل

جدول شماره ۵ (مؤلفه ها، عناصر و کلیدواژه ها)

خلاصه اینکه توبه کننده واقعی که از زیاده روی خویش در انجام فعل قبیح پشیمان شده و به ضرر کار خود علم پیدا کرده و به آن اقرار نموده است؛ قصد عدم تکرار آن فعل را در حال و آینده می کند، و در صدد جبران ما فات بر می آید و بدین صورت به سوی خدا و نیز به سوی نیکی ها (فطرت) بازگشت خواهد کرد.

مرحله چهارم: تحلیل مفهوم

۱. جمع آوری اطلاعات

از بعد موضوع شناسی مسأله توبه «بازگشت از فعل قبیح» است که هم از لغت و هم از متون دینی به دست آمد. در مفهوم توبه مفهومی از فعل قبیح مد نظر است که اساساً جزو مفاهیم قبیحه در دین باشد که از آن به گناه هم تعبیر می شود. کارکرد توبه ترک گناه است. ترک گناهایی که از حال شروع می شود و در آینده نیز ادامه پیدا می کنند. از بعد هستی شناسی نیز چند نکته درباره توبه وجود دارد. نخست ماهیت افعال جوارحی و جوانحی انسان است. این افعال از منظر اخلاقی به «بایدها و نبایدها» و نیز به «شایدها و نشایدها» تقسیم می شوند. اما از نظر قانونی و احکام شرعی آنچه از این دوگونه ملاک بوده و مهم است، همان بایدها و نبایدها است. از حیث وجود خارجی این افعال نیز ناگفته پیداست که برخی از این افعال توسط انسان عمل شده و برخی ترک گردیده است. از ضرب این گونه های چهارگانه مدل های متعددی پدید می آید که آنچه در مبحث توبه مورد نظر است، همانا «بایدهای ترک شده» و «نبایدهای انجام شده» است.

از بعد انسان شناختی نیز توبه دارای نکات قابل طرحی است. مثلاً انسان گاهی از روی عمد و گاهی از روی خطا مرتکب گناه می شود. اما با علم پیدا کردن به قبح فعل و نیز ضرر آن، در صدد جبران و توبه بر می آید. در چنین وضعیتی توبه به کمک انسان می آید. توبه ای که فراتر از بخشش گناهان اوست. چرا که او با توبه، دوباره به دامن پر مهر خداوند بر می گردد و گویی از اساس گناهی نکرده بوده است. حتی مورد رحمت و محبت خداوند نیز قرار می گیرد و گناها او به حسنات بدل می گردد.

۲. پردازش اطلاعات

از آنجا که افعال بشر به دو قسم حسن و قبیح تقسیم می شوند، و معمولاً افعال حسنه محنت آور و افعال قبیحه لذت آوراند؛ طبع انسان گرایش به عمل قبیح لذت آور دارد.

در حین عمل قبیح و یا پس از آن، انسان اگر متذکر شود و یا علم پیدا کند که این فعل قبیحی که انجام داده چه مضراتی دارد و به چه میزان قبح فعلی داشته است، ممکن است از کرده خود پشیمان شده به دنبال راه چاره بگردد. در این صورت باید به غیر از طلب غفران از خدا، به صورت عملی نیز توبه کند. توبه ای که از اقرار به قبح گناه انجام شده شروع می شود و تا ترک گناه در نیت و عمل جلو می رود و بدین سان فرد دوباره به پیشگاه خدا و مقامی که قبل از انجام گناه داشت، بر می گردد.

نتیجه گیری

از آنجا که مفهوم توبه در منظومه معارف اسلامی بسیار پرکاربرد است، می توان این احتمال را داد که مفهومی محوری بوده، با مفاهیم کاربردی و اصیل دیگر در ارتباط تنگاتنگ باشد. با بررسی کاربردهای این واژه در آیات، روایات و نیز نگاهته های دانشمندان مسلمان، این احتمال به یقین تبدیل می شود. این پروسه که از دانش های نوپدید انسانی محسوب می شود را می توان به مفهوم شناسی مفاهیم دینی نام بردار کرد. امری که سبب شناخت مراحل، شرایط، مؤلفه ها و... در هندسه مفاهیم دینی می گردد، و در نهایت می تواند سبک زندگی مورد نظر دین را معرفی کرده تا از این رهگذر بتوان به شناخت دقیق تر مفاهیم دینی پرداخت. در مورد نتیجه گیری نهایی مفهوم شناسی توبه نیز می توان به اختصار گفت توبه گام بعد از استغفار است و ترکیبی است از پشیمانی از انجام گناه، به همراه بازگشت از انجام فعل قبیح و تدارک آنچه از بین رفته است در حالی که تائب قصد کرده به هیچ وجه آن عمل را تکرار نکند.

منابع

قرآن کریم، مترجم: محمدمهدی فولادوند، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، چاپ سوم، ۱۴۱۸ق.

مفهوم شناسی توبه

۱. ابراهیم، علیرضا، مدخل توبه، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر سید محمد کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دائرة المعارف اسلامی (مرکز پژوهش های ایرانی و اسلامی)، ۱۳۹۰.
۲. ابن سیده، علی بن اسماعیل، *المحکم و المحيط الأعظم*، تصحیح: عبدالحمید الهنداوی، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۱ق.
۳. _____، *المخصص*، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۱ق.
۴. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، *تحف العقول*، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۳.
۵. ابن فارس، احمد، *معجم مقاییس اللغة*، بیروت، مطبعة الأعلام الإسلامی، ۱۴۰۴ق.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، قم، ادب الحوزة، ۱۴۰۵ق.
۷. احمدپور، مهدی، مدخل توبه، *دائرة المعارف قرآن کریم*، قم، بوستان کتاب، ۱۳۹۰.
۸. ازهری، محمد بن احمد، *تهذیب اللغة*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ق.
۹. آلوسی، محمود بن عبدالله، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
۱۰. تهانوی، محمدعلی بن علی، *کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم*، بیروت، مکتبة لبنان ناشرون، ۱۹۹۶م.
۱۱. جرجانی، علی بن محمد، *التعریفات*، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۰.
۱۲. جمعی از پژوهشگران، *نصره النعیم فی مکارم أخلاق الرسول الکریم*، زیر نظر: صالح بن عبد الله بن حمید، جده، دار الوسيلة للنشر والتوزيع، ۲۰۱۰م.
۱۳. جوهری، اسماعیل بن حماد، *الصحاح*، تصحیح: احمد عبدالغفور العطار، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۳۷۶ق.

۱۴. حلی، حسن بن یوسف، کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، قم، مؤسسه امام صادق، ۱۳۸۲.
۱۵. دیلمی، حسن بن محمد، ارشاد القلوب إلى الصواب، قم، الشریف الرضی، ۱۴۱۲ق.
۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
۱۷. رفیعی، علی، مدخل توبه، دائره المعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و دیگران، تهران، محبی، ۱۳۷۵.
۱۸. سبحانی تبریزی، جعفر، منشور جاوید، قم، مؤسسه امام صادق، ۱۳۸۳.
۱۹. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، تصحیح: صبحی صالح، قم، هجرت، ۱۴۱۴ق.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
۲۱. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۲ق.
۲۲. عسکری، حسن بن عبدالله، الفروق فی اللغة، بیروت، دار الآفاق الجدیده، ۱۴۰۰ق.
۲۳. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم، هجرت، ۱۴۰۹ق.
۲۴. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحیط، بیروت، دار الجیل، بی تا.
۲۵. فیض کاشانی، مولی محسن، المحجّه البیضاء فی تهذیب الإحیاء، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ق.
۲۶. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، قاهره، المطبعه المیمیه، ۱۳۱۳ق.
۲۷. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لإحکام القرآن و المبین لما تضمنه من السنه و آی الفرقان، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۴۶.
۲۸. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.

مفهوم شناسی توبه

۲۹. کیانی فرید، مریم، مدخل توبه، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، کتاب مرجع، ۱۳۸۹.
۳۰. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۳۱. _____، حق الیقین، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۱.
۳۲. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
۳۳. موسوی سبزواری، عبدالاعلی، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، قم، دفتر آیت الله سبزواری، ۱۴۱۴ق.
۳۴. میدلتون مز، جین، روان شناسی شرم و گناه، ترجمه شهلا ارژنگ، تهران، البرز، ۱۳۷۳.
۳۵. نراقی، مولی احمد، معراج السعاده، قم، هجرت، ۱۳۷۷.
۳۶. نراقی، مولی محمد مهدی، جامع السعادات، قم، اسماعیلیان، ۱۳۷۳.
۳۷. واعظ زاده خراسانی، محمد و دیگران، مدخل توب، المعجم فی فقه لغة القرآن و سر بلاغته، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی رضوی، ۱۳۸۷.
۳۸. هاشمی رفسنجانی، اکبر و دیگران، فرهنگ قرآن، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

